

VAN WIERDEN EN TERPEN

Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek
Nummer 6 (juli 2000)

TEN GELEIDE

Het moet helaas gezegd: de verslaglegging van de Terpenvereniging is niet geheel van deze tijd. We waren van plan de nieuwe Jaarverslagen, toch al flink vertraagd, eind 1999 te laten verschijnen, maar dat lukte niet en omdat we het mededelingenblad en de acceptgiro voor de contributie daarmee samen wilden versturen, valt het ensemble pas halverwege 2000 bij u in de bus. Onze excuses daarvoor. Wij willen graag over de tong gaan, maar niet op deze manier.

De afgelopen maanden trokken de terpen flink de aandacht in zowel de schrijvende als de beeldende pers. Centraal daarin stond de bodemerosie waaraan met name in akkergebieden gelegen terpen onderhevig zijn. Overigens is ook grasland niet zaligmakend, zoals enigszins ontvullend blijkt uit een bijdrage van Henny Groenendijk, in dit nummer van *Van Wierden en terpen*, over de waterhuishouding van enkele Groningse wierden. Maar er was ook positiever nieuws, zoals het verschijnen van de eerste bundel van het onderzoek te Wijnaldum. Dit boek is voor leden tegen aanzienlijke korting te verkrijgen (zie blz. 7).

De terpen zullen in het nieuws blijven, want het onderzoek gaat gestadig verder. Verderop kunt u daarover een bijdrage lezen van de opgravingen in Peins en Dongjum, van de hand van Jos Bazelmans. De terpenreeks te Dongjum wordt nu overigens wettelijk beschermd, al lijkt dat eenvoudiger dan het is (zie bijdrage Gerard van Haaff).

Maar genoeg over de inhoud van deze mededelingen. Lees ze, en lees de Jaarverslagen. En vul de acceptgiro in! Opdat de Vereniging ook in de toekomst de publicatie van terpenonderzoek mogelijk kan maken.

Ernst Taayke (secr.)

VERSCHEENEN PUBLICATIES

* *Paleo-Aktueel 10*, uitgave van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen, is in het voorjaar van 2000 verschenen. Twee artikelen

in dit deel betreffen vondsten uit het terpengebied: een bijdrage over de beenbewerker en smid aan de Tolweg-Zuid/Kinkhornsterweg (gem. Loppersum) (zie nieuwsbrief 5) en een bijdrage over plantaardige resten uit de vlaknederzetting Driebond (gem. Groningen) door F. Vrede.

Paleo-aktueel 10 is voor *f* 20,- af te halen bij de vakgroep Archeologie, Poststraat 6, Groningen. Het boekje wordt voor *f* 25,- per post toegestuurd nadat het bedrag per acceptgiro is overgemaakt. Telefoonnr. 050-3636712. Ook de oudere nummers (vanaf nr. 1) zijn nog beschikbaar.

* *The excavations at Wijnaldum 1*

De lang aangekondigde bundel met eerste publicaties van de opgravingen op Wijnaldum-Tjitsma is eind 1999 verschenen. Alle publicaties zijn in het Engels. Voor een indicatie van de inhoud zie p. 8 van deze nieuwsbrief. Leden van de terpenvereniging kunnen het boek voor een sterk verlaagde prijs bij de penningmeester bestellen (zie p. 8).

* *Palaeohistoria 39/40, 1997/1998*

Bij uitgeverij Balkema in Rotterdam verscheen nummer 39/40 van *Palaeohistoria*, uitgave van het GIA. Twee artikelen daarin hebben betrekking op het wierdenonderzoek. J.W. Boersma schreef in 'Het archeologisch-historisch onderzoek van de kerksteenen Groot-Wetsinge en Klein-Maarslag' over de vroegste tufstenen kerken in Groningen (11e-12e eeuw na Chr, mogelijk tweede helft 10e eeuw), die niet door houtbouw werden voorafgegaan. O. Goubitz en J.W. Boersma beschreven de leervondsten van Heveskesklooster, voornamelijk schoeisel uit de periode 13e/14e tot en met 17e/18e eeuw. *Palaeohistoria 39/40* is te verkrijgen bij de uitgever (tel. 010-4144154) (informatie bij Mette Bierma, 050-3636712).

BESCHERMING

**De terpencluster van Dongjum wettelijk (voor) beschermd*

Inleiding

Eind 1999 is de voorbescherming ex artikel 3 van de Monumentenwet 1988 van kracht geworden op een

ensemble van terpen bij Dongjum. Deze reeks van vijf terpen langs de oost-west verlopende Hovensreed, is grotendeels gaaf en in het verleden gevrijwaard van commerciële afgraving. Slechts de zesde (dorps)terp van Dongjum is afgegraven en is inmiddels geheel overbouwd.

Wat is voorbescherming?

De Monumentenwet 1988 biedt de minister van OC&W de mogelijkheid terreinen aan te wijzen als beschermd archeologisch monument. Aan die aanwijzing gaat een lang besluitvormingstraject vooraf. Allereerst wordt door de ROB een waardestelling gemaakt van het betreffende terrein. Als die waarden zo bijzonder zijn dat er sprake is van landelijk belang dan kan de minister besluiten om het traject tot bescherming in te zetten.

Eerst worden dan de eigenaren aangeschreven dat hun terrein voor bescherming in aanmerking komt. Tegelijk worden de gemeenteraad en Gedeputeerde Staten verzocht over het voornemen een advies uit te brengen. Vanaf het moment van aanschrijven zijn de terreinen voorbeschermd. Dat betekent dat voor versturende activiteiten een monumentenvergunning gevraagd moet worden.

De gemeente hoort vervolgens de belanghebbenden en neemt eventuele zienswijzen mee in het raadsadvies. Wanneer alle adviezen en eventuele bezwaren bij de ROB binnen zijn wordt een besluit over de bescherming genomen. Pas daarna is een terrein definitief beschermd. In Dongjum is dus de procedure net gestart en is de gemeente om advies gevraagd. In het najaar zal dan een definitief besluit genomen worden.

Betekenis van Dongjum

De plaatsen waar nog een serie gave terpen als ensemble beschermd kunnen worden, zijn langzaam uiterst dun gezaaid. Bovendien was de reeks al door boringen (in het kader van het door de provincie geïnitieerde BOM-project) en een opgraving (steilkantonderzoek van het Frisia-project) onderzocht, zodat een goed inzicht in de waarden aanwezig is. De terpenreeks van Dongjum is van zeer hoge cultuur-historische waarde door de archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke componenten en vanwege de ensemblewaarde.

De Dongjumcluster maakt op haar beurt weer onderdeel uit van een langere reeks van terpen tussen Harlingen en Berlikum. Op grond van enkele onderbrekingen en verspringingen in de terpenreeks, het clusteren en een gebroken verkavelingsstructuur (met een gebogen en versmallende perceelstructuur) is in de totale serie tussen Harlingen en Berlikum een

driedeling aangebracht. Ten westen van de Dongjumcluster kan de terpencluster van Wijnaldum worden onderscheiden, terwijl oostelijk zich de serie van Boer-Ried-Berlikum uitstrekt.

Landschap

Van de in totaal vijf woonheuvels van de Dongjumreeks zijn er twee geheel gaaf gebleven. De overige drie zijn (licht) beschadigd of gedeeltelijk afgegraven. Gesteld kan worden dat het hier om nagenoeg gave terpen gaat die niet ten prooi zijn gevallen aan de commerciële afgravingen uit de vorige en deze eeuw.

Uit onderzoek is gebleken dat in tegenstelling tot de vroegere opvattingen, er nog zeer veel informatie over diepere sporen ligt opgeslagen in de afgegraven terpzolen. Om die reden strekt het beschermingsvoorstel zich ook uit tot die terpzolen. Ook aan het oppervlak komen de verhogingen duidelijk naar voren. Aan de zuidzijde bevinden zich verhoogde terpakkers en samen vormen ze een complex van een serie door depressies van elkaar gescheiden verhogingen.

De belevingswaarde wordt sterk benadrukt doordat deze terpen als een ensemble in het landschap zichtbaar zijn.

Onderzoek

Booronderzoek heeft uitgewezen, dat de hele reeks zeer waardevolle archeologische informatie bevat. In de boringen is regelmatig een fraai opgehoogd akkercomplex zien, die de stratigrafische opbouw van de terpen tonen. Sommige lagen zijn rijk aan vondsten (houtskool, aardewerk, verbrande klei).

Naar beneden toe worden de lagen steeds humeuzer, waarbij de conserveringstoestand redelijk tot goed genoemd mag worden. De organische resten uit (aangeboorde) sporen zijn zeer goed bewaard gebleven. Voor al dit materiaal geldt, hoe dieper de ligging, des te beter de conservering.

Onder het antropogene terpaardepakket bevindt zich een sterk gelaagde kwelderwal (met een afwisseling van kleiige en zandige lenzen en lagen) waarvan de top vrijwel horizontaal ligt.

Deze kwelderwallen werden tijdens de Duinkerke II transgressies (250-600 n.Chr) opgebouwd waarna hierop bewoning kon ontstaan.

Waardering

De uitvoering van de waardering van de Dongjumcluster vond van 1992-1996 plaats binnen het project 'Bescherming op Maat' (zgn. BOM-project) en bestond in hoofdlijnen uit de volgende onderdelen.

Vooraf werd archiefonderzoek verricht ter inventarisatie van bekende gegevens. Door middel van hoogtemetingen en een veldkartering (met

metaaldetectie) werd een goede indruk verkregen van het oppervlak en het daarop aanwezige vondstmateriaal. Via booronderzoek werd informatie verkregen over de terpopbouw, terwijl boormonsters werden onderzocht op mijten. Dit leverde informatie op over de conserveringstoestand van het ecologische materiaal. De studie van deze cluster werd in 1996 afgesloten.

In 1998 werd in het kader van het Frisia-project onderzoek uitgevoerd naar een steilkant in de meest oostelijke beschermde terp. Deze steilkant was ontstaan door een uitgegraven noord-zuid verlopende spoorlijn. Uit dit onderzoek kwam een grote hoeveelheid informatie met betrekking tot de vroegste ontwikkelingen van de terpbouw met de bijbehorende bedijkingen en platforms.

Beheer

Met het effectueren van de wettelijke bescherming is een belangrijke stap gezet, die moet leiden tot behoud van deze terpen. Behoud van het monument op de langere termijn is echter sterk afhankelijk van het bestaande gebruik.

Ook als door de gebruikers van de verschillende percelen de nodige zorgvuldigheid wordt betracht en de grond ter plaatse niet dieper dan 30 cm wordt bewerkt, kan niet worden uitgesloten dat archeologische vondsten uiteindelijk binnen het bereik van de ploeg komen.

In het belang van het monument is het dan ook wenselijk aanvullende maatregelen te treffen die verder reiken dan de juridische bescherming van de Monumentenwet. In de nabije toekomst zou onderzocht moeten worden in hoeverre een aangepaste bedrijfsvoering zou kunnen bijdragen aan het fysieke behoud van ons cultureel erfgoed.

Tenslotte zal in overleg met de gemeente en de provincie getracht worden om via planologische bescherming de aanvullende landschappelijke componenten (zoals de terpakkers) te consolideren. Alleen op deze wijze kan het totale complex, complementair aan de wettelijke bescherming, veilig worden gesteld.

Literatuur

Langen, G.J. de, Perger, T.M., Wentink, S. en Wispelwey M.H., 1997, De terpencluster van Dongjum; RAAP-rapport 183 (Bom-rapport 3) p. 43-56.

Langen, G.J. de en Hommes, H.W., 1998, Metaaldetectie Noord-Westergo 1992-1996; RAAP-rapport 298 (Bom-rapport 22) p. 85-96.

* Project Wierden en Waarden

Dit in 1997 door de Provincie Groningen gestarte project stimuleert wierdebezitters en -gebruikers zorgvuldiger om te gaan met het erfgoed onder hun beheer. Leidend principe is, dat de aftakeling van wierden moet worden afgeremd, de sterke kanten zo mogelijk worden versterkt en de gebruiker zich daarvoor inzet zonder dat het hem geld kost. In het project zijn bodembescherming, landschappelijke versterking, recreatief gebruik, onderzoek en voorlichting ondergebracht.

Wat het onderdeel onderzoek betreft, verscheen in 1999 een bijzonder rapport. Het behandelt de hydrologie van de wierden Fransum, Kenwerd (gem. Zuidhorn) en Beswerd II (gem. Winsum). Een jaar lang is de vochtthuishouding van deze drie verschillende wierden gemeten met het doel inzicht te krijgen in hoe het vochtgehalte in een wierde zich verhoudt tot externe fluctuaties in het grondwaterpeil. Dat is belangrijk want we weten niet hoe nat of droog wierden zijn hoewel er natuurlijk bange vermoedens bestaan dat uitdroging de archeologische inhoud parten speelt.

De uitkomsten zijn verrassend. De uiterlijk gave wierde Beswerd, zoals we het graag zien in grasland gelegen, heeft een homogene bodemopbouw en een lage grondwaterstand met een navenant lage verwachting wat de 'leesbaarheid' van sporen betreft. Het antropogene pakket is ook nog eens dunner dan het uiterlijk doet vermoeden.

Fransum en Kenwerd daarentegen zijn veel vochtiger en daarmee gaver als gevolg van ondoordringbare lagen in het binnenste van de wierde. De regionale grondwaterstand is minder van invloed dan maatregelen die op de wierde zelf worden toegepast. Hydrologische metingen kunnen zo een hulpmiddel zijn bij de selectie van monumenten die een voorkeursbehandeling verdienen.

Grasland blijkt overigens over het jaar gerekend meer vocht te verdampen dan bouwland, terwijl in akkers ook de verticale inzijging van hemelvocht beter verloopt. De oppervlakkige erosie op akkers is echter weer groter. Op basis van het hydrologisch onderzoek zullen nu maatregelen gestimuleerd worden die hetzelfde beogen: hou de wierde nat!

Henny Groenendijk (Provincie Groningen)

G. van Haaff (ROB)

VELDWERK

Provincie Friesland

* *De opgraving van het terprestant Peins-Oost (1999) in vergelijking met de steilkant van Dongjum (onderzoek 1998)*

In het begin van de jaren negentig werden er door de archeologische instituten van de universiteiten van Amsterdam en Groningen op de terp Tjitsma bij het Friese Wijnaldum grootschalige opgravingen uitgevoerd. Deze stonden indertijd in het centrum van de belangstelling van wetenschap, media en publiek, niet in de laatste plaats omdat het vondstmateriaal mogelijk wijst op de aanwezigheid ter plekke van vroeg-middeleeuwse Friese koningen en/of hun (ambachtelijk) gevolg.

De uitwerking van het Wijnaldumer onderzoek verkeert intussen in een vergevorderd stadium. Archeologen van beide universiteiten hebben inmiddels nieuwe onderzoeksplannen geformuleerd. Het langlopend *Regionaal Archeologisch Project Noordelijk Westergo* beoogt met onderzoek in de wijde omgeving van de terp Tjitsma gegevens te verzamelen die het mogelijk maken om de in Wijnaldum geboekte resultaten in een bredere context te plaatsen.

In 1998 en 1999 is een bescheiden begin gemaakt met het project en zijn opgravingen uitgevoerd op twee terpen bij respectievelijk Dongjum (zie vorige nieuwsbrief) en Peins. Het is mogelijk gebleken om op basis van dit onderzoek de geschiedenis van beide terpen in hoofdlijnen te schetsen.

Zoals in de vorige nieuwsbrief is aangegeven, is binnen het project niet gekozen voor het opgraven van (delen van) intacte terpen, zoals in Wijnaldum-Tjitsma, maar voor het onderzoek van terpen die gedeeltelijk ten prooi zijn gevallen aan afgraving. Terprestanten bieden namelijk de mogelijkheid om studie te maken van zowel de artificiële steilkanten als de terplagen die in het afgegraven gedeelte zijn achtergebleven.

Het onderzoek in 1998 van het terprestant Dongjum-Heringa heeft de grote waarde duidelijk gemaakt van het onderzoek van artificiële steilkanten. In de laatste jaren is echter op verschillende plaatsen ook het belang aangetoond van het onderzoek van terpzolen. Zoals in Peins opnieuw is gebleken, maakt deze methode het mogelijk om in korte tijd over een relatief omvangrijk oppervlak inzicht te krijgen in het karakter en de ruimtelijke organisatie van vooral de vroegste bewoningsfasen.

Op het eerste gezicht leek de terp Peins-Oost de mogelijkheid te bieden tot een onderzoek van een in archeologische zin goed gesitueerde steilkant. In de

beginjaren van deze eeuw is namelijk van deze terp iets minder dan twee derde afgegraven, waarbij een steilkant was achtergebleven, die niet alleen haaks staat op de toenmalige kustlijn en de huidige terpenrij, maar ook niet ver oostelijk van de voormalige kern van de terp ligt.

Bij het begin van de opgravingen in de droge en warme nazomer van 1999 bestond de verwachting dat een aanzienlijk deel van de oorspronkelijke hoogte van de steilkant nog aanwezig zou zijn door afdekking met afgeploegde aarde van de top van het terprestant. De steilkant bleek echter niet meer in zijn oorspronkelijke toestand aanwezig te zijn. Bij de ruilverkaveling in 1970 is namelijk van het onafgegraven en afgegraven perceel één geheel gemaakt, waarbij de steilkant een zacht glooiende helling werd.

In het afgegraven gedeelte waren gelukkig - in tegenstelling tot de verwachting - nog aanzienlijke terplagen over grote oppervlakten aanwezig. In zes weken tijd werd een aanzienlijk deel van deze terpzool onderzocht. Uiteindelijk besloeg de opgraving 0,21 ha; in het afgegraven gedeelte werd iets minder dan de helft van de nog aanwezige terpzool blootgelegd.

Het onderzoek van de steilkanten in Dongjum en de terpzool in Peins maakt het mogelijk om de geschiedenis van beide terpen in hoofdlijnen te schetsen, van hun ontstaan tot op de dag van vandaag. Deze geschiedenis kan in vijf fasen worden onderverdeeld.

In de eerste fase is nog geen sprake van bewoning maar is de nieuw-ontstane kwelderwal waarschijnlijk gebruikt voor beweiding en later voor de aanleg van een kleine (ring-?)dijk. Deze fase zal hier niet verder besproken worden; zij komt uitvoerig aan bod in een artikel dat in jaargang 79 van de *Vrije Fries* wordt gepubliceerd (Bazelmans *et al.* 1999: *Zoden aan de dijk. Kleinschalige bedijking van akkeren hooiland in de late prehistorie en protohistorie van noordelijk Westergo*).

In de tweede fase - vanaf het begin van de jaartelling (Peins) of het vierde kwart van de tweede eeuw na Chr. (Dongjum) tot en met het begin van de vierde eeuw - werd op en achter de dijk en het daarachter gelegen akker- en hooiland een kleine huisterp opgeworpen. In Dongjum is hij goed te herkennen door de bijzondere wijze waarop de plaggen zijn samengebracht.

Rond een kern van willekeurig gestorte plaggen lag een enkelvoudige rij van direct tegen elkaar en verticaal geplaatste plaggen. Aan de buitenzijde waren deze bedekt met een laag netjes gerangschikte plaggen. Aan de voet van de kernterp bevond zich een 40 cm brede en 30 cm diepe sloot.

Uit de beschikbare gegevens is op te maken dat

de eerste kern minstens 15 m lang was. Exacte uitspraken over de breedte en de hoogte zijn niet te doen. Op de terp moet voldoende breed zijn geweest om er een houten woonstal-boerderij op te plaatsen. De terp moest hoog genoeg zijn om beschutting te bieden tegen hoge stormvloed. Op basis van de resultaten van het geologische en archeologische onderzoek van Wijnaldum-Tjitsma mogen we aannemen dat de bovenkant van de terp uit de Romeinse ijzertijd ongeveer op 1,5 m +NAP lag, dat is 1,6 m boven het niveau van de toenmalige kwelder.

In de profielen en de vlakken van de Dongjumer werkput zijn minstens vijf en mogelijk acht uitbreidingen van de kernterp in zuidelijke en oostelijke richting te zien. Alle uitbreidingen zijn herkenbaar aan de sloten die de voet van iedere uitbreiding markeren. De terp bereikte daarmee een uiteindelijke lengte van tenminste 30 tot 66 m.

Hoewel in Peins een veel groter vlak kon worden aangelegd dan in Dongjum, is het ontstaan en de opbouw van de kernterp moeilijk in detail te beschrijven. De oorzaak hiervan is dat slechts één vlak, direct onder de bouwvoor, kon worden aangelegd en gedocumenteerd. Er zijn weinig doorsnedes gemaakt en er is geen vlak aangelegd in de natuurlijke ondergrond, direct onder de terp, daar waar, zoals in Dongjum, alle fasen te herkennen zouden zijn aan kleine slootjes aan de voet van de verschillende terpfasen.

Daar komt bij dat nog in de Romeinse ijzertijd in de Peinser terp een zeer grote, ronde kuil met een diameter van 18 m tot op een diepte van 3,20 -NAP is uitgegraven. Desondanks zijn over vele meters verschillende, parallelle, enkelvoudige plaggenbanden te herkennen die de scheiding vormen tussen verschillende terpfasen. De ligging en de oriëntatie van de banden maakt duidelijk dat de (kern-)terp ongeveer in een haakse hoek achter en op (?) het dijklichaam is gebouwd.

Ook in de meer zuidelijk gelegen werkputten bestaat het vlak grotendeels uit plaggen, die in de Romeinse ijzertijd moeten zijn neergelegd. Daarnaast zijn in het vlak en het westprofiel van de zuidelijkste werkput verschillende oost-west georiënteerde greppels gevonden die de begrenzing van de oorspronkelijke terp in verschillende fasen aan de zuidzijde vormen.

Er is daarom alle reden om aan te nemen dat de terp uit de Romeinse ijzertijd in zijn laatste fase groter was dan het areaal dat beschikbaar was voor de opgraving en daarom groter was dan ca 40 x 60 m. In dat licht is het niet zo vreemd dat nog tijdens de bewoning bovengenoemde grote en diepe kuil kon worden aangelegd. Het onderzoek van deze aan archeologisch, archeobotanisch en -zoologisch materiaal zeer rijke kuil moest beperkt blijven tot de

machinale aanleg van een klein profiel in het hart ervan, maar het is waarschijnlijk dat het hier een open zoetwaterreservoir betreft.

Het vondstmateriaal dat geassocieerd is met de tweede fase kan hier niet uitvoerig beschreven worden. Het lokaal geproduceerde, handgevormde aardewerk wijst op een bewoning in Peins vanaf het begin van de jaartelling tot en met de derde eeuw na Chr. en in Dongjum in het vierde kwart van de tweede eeuw tot en met de derde eeuw na Chr.

Geïmporteerd draaischijfaardewerk, vooral *terra sigillata*, is op beide vindplaatsen in kleine hoeveelheden aanwezig en stamt uit de vroeg- en midden-Romeinse tijd. Zoals op de meeste andere vindplaatsen in Westergo ontbreekt vondstmateriaal uit de 4de eeuw. Voor deze periode moeten we serieus rekening moeten houden met het (nagenoeg) verdwijnen van de Westergoër bewoning.

Voor de beschrijving van de derde fase is het van belang dat overal waar de top van de Romeinse terp in zijn grootste omvang is geconserveerd, deze wordt afgedekt door een 25 tot 30 cm dikke, homogene, bruinigrijze laag. Dit is overigens voor Dongjum veel beter gedocumenteerd dan voor Peins. De uiterlijke kenmerken van deze laag wijzen erop dat het gaat om een akkerlaag en dit wordt in Dongjum door micromorfologisch onderzoek bevestigd.

Blijkbaar zijn na de genoemde onderbreking in de bewoning in de laat-Romeinse ijzertijd de volledige terpen betrekkelijk langdurig in gebruik genomen als akker. Uiteraard is het mogelijk dat een ander, afgegraven of door de opgravingen niet aangesneden deel van de terpen, ten tijde van de beakkering bewoond is geweest. De akkerlagen zijn moeilijk te dateren op basis van vondstmateriaal uit de lagen zelf. Gedateerde lagen en structuren direct boven de akkerlagen maken het echter aannemelijk dat ze waarschijnlijk in de 5de eeuw moeten worden gedateerd.

In de vierde fase - de vijfde tot en met elfde of twaalfde eeuw - worden de terpen intensief bewoond en groeien ze in verticale, maar vooral in horizontale, zuidelijke richting. Verschillende plaggenophogingen, zodenwandhuizen en hutkommen zijn in de Dongjum en Peins herkenbaar. Ophoging van de terpen vindt waarschijnlijk niet meer uitsluitend opzettelijk plaats, maar vooral door het uitspreiden van resten van zodenwandhuizen.

Opvallend is dat verschillende vroeg- en volmiddeleeuwse bewoningsniveau's niet significant hoger en soms zelfs lager liggen dan die uit de Romeinse ijzertijd. Onder het vondstmateriaal bevindt zich vooral te Dongjum een opvallend grote hoeveelheid geïmportereerd draaischijfaardewerk uit de vijfde, zesde en zevende eeuw.

Op beide vindplaatsen is in aanzienlijke hoeveelheden het zogeheten Tritsum-aardewerk aangetroffen. Het is gebruikelijk dit aardewerk toe te wijzen aan de volksverhuizingstijd, maar de Dongjumer vondstassociaties maken duidelijk dat het ook nog in de vroege Middeleeuwen werd geproduceerd. Karolingisch draaischijfaardewerk is daarentegen op beide vindplaatsen slechts spaarzaam vertegenwoordigd. De laat-Merovingische en latere perioden worden daarentegen vertegenwoordigd door grote hoeveelheden fragmenten van kogelpotten.

In de vijfde fase loopt de bewoningsgeschiedenis van beide terpen sterk uiteen. De terp in Dongjum wordt verlaten en de bewoning verschuift in de richting van de zuidelijke en oostelijke terprand. Deze ontwikkeling vond plaats in de elfde of twaalfde eeuw. De Dongjumer terp wordt door eeuwenlange beakkering aanzienlijk geëgaliseerd en in elke, behalve de noordelijke richting afgeploegd. Een extrapolatie van in de bouwvoor dagzomende middeleeuwse lagen maakt het waarschijnlijk dat de terp ten tijde van de laatste bewoning in de volle Middeleeuwen meer dan een meter hoger was dan de huidige terp. De huidige terp is in oppervlak misschien wel anderhalf keer zo groot als de terp uit de volle Middeleeuwen. Terpafgravingen en de aanleg van het tracé van de stoomtram ten slotte, hebben het huidige, sterk aangetaste aanzien van de terp bepaald.

In Peins-Oost is sprake van een geheel vergelijkbare erosie door verploeging en afgraving. Verschillende stenen waterputten en de vondsten daarin maken echter duidelijk dat op de terp in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd een in steen uitgevoerde hoeve was gesitueerd. Op de bekende kaart van Schotanus is deze nog ingetekend, op jongere kaarten echter niet. Een kleine vaart direct ten westen van de hoeve, die zichtbaar is op Schotanus' kaart, werd aangetroffen in het westelijke gedeelte van de opgraving.

Het onderzoek van beide terpen stond onder leiding van de auteur, drs. D.A. Gerrets (Groninger Instituut voor Archeologie) en prof.dr. H.A. Heidinga (Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam) en werd financieel mogelijk gemaakt door bijdragen van de universiteiten van Groningen en Amsterdam.

Ook het *Groninger Universiteitsfonds* en de *Gratama-Stichting* (Harlingen) boden genereuze financiële ondersteuning, waarvoor onze hartelijke dank. Onze speciale dank gaat uit naar de families D. Norder, A. Plat, D. Bruinsma en P. Hoitsma (alle Dongjum), de Hervormde Gemeente te Ried en de families R. van Althuis en S. van Althuis (beide Peins); zij gaven toestemming om het onderzoek op hun land uit te voeren.

J. Bazelmans

Poststraat 6, 9712 ER Groningen, 071-5274164,
j.bazelmans@arch.leidenuniv.nl.

UITWERKINGSONDERZOEK

* *Onderzoek visresten*

Recent onderzoek in het kader van het Frisia-project heeft nieuwe inzichten opgeleverd over vis en visvangst in het Friese terpengebied. Het betreft onderzoek aan dierlijk botmateriaal dat afkomstig is uit de terp Tjitsma bij Wijnaldum. Dit materiaal, dat dateert uit de Romeinse tijd en uit de volksverhuizingstijd, laat zien dat men vooral viste op platvis en paling. Dit gebeurde vermoedelijk met behulp van beaasde lijnen met haken en met fuiken. Andere beviste soorten zijn onder andere haring, wijting, harder en zalm of zeeforel. De resultaten van het onderzoek zullen binnenkort worden gepubliceerd.

K.L.B. Bosma
GIA, Poststraat 6, 9712 ER Groningen tel.
050-3636740
E-mail: k.l.b.bosma@let.rug.nl

STUDENTENONDERZOEK

* *Rodenkirchen: archeozoologisch onderzoek*

Rodenkirchen-Hahnenknooper Mühle, Kreis Wesermarsch, Nedersaksen) is tot nu toe de oudste nederzetting in het Duitse kweldergebied. Een Groningse studente onderzoekt de dierlijke resten van deze opgraving.

Bij toeval werd in 1971, tijdens baggerwerkzaamheden aan het Neue Strohauser Sieltief, een aantal houten palen in combinatie met Late Bronstijd/Vroege IJzertijd aardewerk vrijgelegd. De werkzaamheden werden archeologisch begeleid door H. Hayen die vaststelde dat het ging om de overblijfselen van drie huizen uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd. Sinds 1996 graaft Dr. E. Strahl van het Niedersächsischen Institut für historische Küstenerforschung, gevestigd te Wilhelmshaven, op deze site.

In 1997 stuitte men op een omheining en enkele stalboxen van nog een drieschepig woonstalhuis uit de Late Bronstijd (rond 870 v. Chr.). In de daarop volgende jaarlijkse campagnes legde men steeds een nieuw deel van het woonstalhuis vrij. Inmiddels ligt de gehele stal vrij. In 2000 zal begonnen worden met het vrijleggen van het woongedeelte. Voor hun huizen zochten de mensen uit de Bronstijd bij voorkeur natuurlijke verhogingen in het soms natte landschap.

De boerderij van Rodenkirchen ligt dan ook waarschijnlijk op een oeverwal naast een priel van de Unter-Weser. Dat het soms nat werd, kunnen we misschien afleiden aan het feit dat er in de stal riet op de vloer lag, maar dit riet kan i.p.v. een puur isolerende functie, ook de functie van stro hebben vervangen of aangevuld.

De bewoning bij de Hahnenknooper Mühle kan worden onderverdeeld in vier fasen. In de eerste fase werd er een onduidelijke structuur van palen aangelegd aan de noordzijde van de latere boerderij die in fase twee werd gebouwd. In de derde fase werd de boerderij afgebroken en legde men een grote omheining aan.

Het is waarschijnlijk dat de boerderij in de derde fase te bouwvallig was geworden en dat afbreken de enige optie was. Waar en of deze mensen een nieuwe boerderij bouwden is niet bekend, daarvoor zou een groter vlak onderzocht moeten worden.

In de vierde fase worden er drie heuveltjes opgeworpen met daarbovenop een haard. Aan de voet van de heuveltjes ligt veel aardewerk, maar er zijn geen andere structuren op de heuveltjes herkend.

De vier "gebruiksfasen" van de site Hahnenknooper Mühle nemen qua tijd ongeveer 150 jaar in beslag. Zoals gezegd is het onbekend waar de mensen na ca. 720 v. Chr. gingen wonen. Mogelijk zijn de boerderijen die H. Hayen vaststelde, van jonger datum en zouden dat de nieuwe residenties van de voormalige Bronstijd mensen kunnen zijn. Een andere mogelijkheid is dat de bewoning na fase vier ophield als gevolg van de vernatting veroorzaakt door de Duinkerken 1 Transgressie.

De Bronstijdboeren van de Hahnenknooper Mühle verbouwden voornamelijk zomergerst en een aantal planten met oliehoudende zaden zoals lijnzaad. Daarnaast hadden zij een veestapel die voornamelijk bestond uit koeien, enkele schapen en geiten, een enkel varken en mogelijk een paard. Dat de mensen honden hielden, blijkt uit de vele resten die van dit dier zijn aangetroffen. Bovendien vertonen veel botten van andere diersoorten duidelijk knaagsporen die heel goed van een hond zouden kunnen zijn.

Uit het tot nu toe onderzochte botmateriaal blijkt verder dat men zo af en toe op jacht ging en dan bijvoorbeeld eland of oeros op de hoger gelegen zandgronden buitmaakte. De resten van deze dieren hebben duidelijke snijsporen die ontstaan tijdens het slachten.

Met de Weser zo dicht in de buurt werd er natuurlijk ook gevestigd zoals de resten van kabeljauw en (mogelijk) leng bevestigen. Daarnaast vertonen de gevonden botten van de grijze zeehond snij-

sporen. Op het ogenblik is slechts een zeer klein deel van het botmateriaal door mij onderzocht en wie weet heeft het overige materiaal uit de komende campagne nog interessante dingen in petto.

J.M. Grimm, student RuG

PUBLICATIES VERKRIJGBAAR VOOR LEDEN VAN DE VERENIGING VOOR TERPENONDERZOEK

Nieuwe publicaties

Als tegenprestatie voor de subsidie van onze vereniging kunnen leden onderstaande nieuw verschenen boeken met korting krijgen.

In discussion with the past, Festschrift W.A. van Es. Dit boek is professor van Es aangeboden bij zijn 65ste verjaardag en bevat talloze artikelen op het gebied van de archeologie inzonderheid de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. Hieronder zijn verschillende Engelstalige artikelen over aspecten van het terpenonderzoek door ondermeer drs. J.W. Boersma, dr. E. Knol, dr. W. Prummel, dr. M. Miedema, prof. dr. P. Schmid (Wilhelmshaven) en dr. E. Taayke. Het boek bevat een overzicht van alle geschriften van Van Es die belangrijke bijdragen aan het terpenonderzoek heeft geleverd zowel met eigen onderzoek (Paddepoel) als met het begeleiden van promotieonderzoek. Het boek kost 70 gulden, maar leden kunnen het voor 45 gulden bestellen.

Excavations at Wijnaldum, reports on Frisia in Roman and Medieval times - volume 1

Dit is het eerste wetenschappelijke rapport over Wijnaldum met talloze artikelen over de resultaten van dit onderzoek onder redactie van de opgravers Jan Besteman, Jurjen Bos, Danny Gerrets, Antonie Heidinga & Jan de Koning. Vele onderzoekers doen verslag onder meer over landschapsreconstructies, nederzittingsontwikkeling, maar ook materiaalstudies over munten, Romeins aardewerk, Romeins brons, glas, leer en menselijk skeletmateriaal. Het boek is voor iedere terpenliefhebber een must.

Het boek kost in de winkel ca 105 gulden, maar leden van de terpenvereniging kunnen het voor 65 gulden bestellen.

Oude verslagen:

3e/4e jaarverslag (1920) met rapporten van Van Giffen, onder andere de opgraving in Godlinze

prijs leden terpenvereniging fl. 7.50, niet leden fl. 17,50.

25e/28e jaarverslag (1944) met eerste rapport Van Giffen over Valkenburg en overzichtsartikel Glasbergen over terra sigillata uit de provincie Groningen

drie delen (tekst, platen en kaarten)

Alleen verkrijgbaar voor leden terpenvereniging fl. 2.50.

33e/37e jaarverslag (1953) met rapport Van Giffen over Valkenburg en rapport Halbertsma over Deinum drie delen (tekst, platen en kaarten)

Alleen verkrijgbaar voor leden terpenvereniging fl. 2.50.

51e jaarverslag (1967) is het boekje Vijftig jaren terpenonderzoek met verhalen over het begin van de carrière van Van Giffen

prijs leden terpenvereniging fl. 2.50, niet leden fl. 10.00.

52e-54e jaarverslag (1972) is Glasbergen's De Romeinse Castella te Valkenburg Z.H. (157 blz.)

prijs leden terpenvereniging fl. 10.00, niet leden fl. 12.50.

66e-72e jaarverslag (1989) met artikelen over Kimsward, Ezinge en Leeuwarden en lijsten van publicaties van Prof. dr. H.T. Waterbolck en G. Elzinga

prijs leden terpenvereniging fl. 20.00, niet leden fl. 25.00.

75e jaarverslag (1991) met een grote verscheidenheid aan artikelen over het onderzoek van de terpen en wierden in het verleden en heden.

prijs leden terpenvereniging fl. 20.00, niet leden fl. 25.00.

73e-74e jaarverslag (1996) Het vroeg-Middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum.

prijs leden terpenvereniging fl.20.00, niet leden fl. 28.50

Bestellingen kunnen telefonisch of schriftelijk worden gericht tot de penningmeester. Bij verzending wordt porto doorberekend. Afhalen na overleg mogelijk.

Uiteraard kunt U zich altijd aanmelden aan lid. Contributie 25.00 per jaar. Een nieuw lid krijgt het laatst verschenen jaarverslag als premie gratis.

Penningmeester Egge Knol
Prof. Rankestraat 23, 9713 GC Groningen
tel. 050-3131132

(of werk 050-3666555; fax werk 050-3120815
Groninger museum)

AANMELDING NIEUWE LEDEN

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij de penningmeester: Egge Knol (adres zie boven). De contributie bedraagt f 25,00 per jaar. Leden ontvangen de Jaarverslagen en de jaarlijkse Mededelingen. Een nieuw lid krijgt het laatst verschenen jaarverslag als premie gratis. Dat betreft het nummer 73-74 met de publicatie van het vroegmiddeleeuwse grafveld Oosterbeintum.

KOPIJ

Kopij voor deze Mededelingen en aanbevelingen voor op te nemen rubrieken of berichten, kunnen ingezonden worden naar de Redactie van de Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, p/a Wietske Prummel, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, e-mail wprum@let.rug.nl

Redactie: W. Prummel

ISSN 13813331

Redactieadres:

Vereniging voor Terpenonderzoek

Poststraat 6

9712 ER Groningen